

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA DISKURS TUSHUNCHASINING NAZARIY TALQINLARI

Abdullayeva Shoxida Norqulovna

*Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
E-mail: Shohi66@mail.ru*

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasining shakllanishi, nazariy mohiyati va asosiy talqinlari yoritilgan. Diskursning til, nutq, matn va kommunikativ jarayon bilan o'zaro munosabati tahlil qilinib, uning lingvistik, kommunikativ hamda ijtimoiy xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, diskursga nisbatan shakllangan nazariy yondashuvlar umumlashtirilib, uning ko'p qirrali va kontekst bilan uzviy bog'liq hodisa ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: *diskurs, diskurs nazariyasi, diskurs tahlili, til, nutq, matn, kommunikativ jarayon, kontekst.*

Аннотация: В статье рассматриваются формирование понятия дискурса, его теоретическая сущность и основные интерпретации в современной лингвистике. Анализируется взаимосвязь дискурса с языком, речью, текстом и коммуникативным процессом, раскрываются его лингвистические, коммуникативные и социальные характеристики. Обобщаются основные теоретические подходы к изучению дискурса и обосновывается его понимание как многомерного явления, неразрывно связанного с контекстом.

Ключевые слова: *дискурс, теория дискурса, дискурс-анализ, язык, речь, текст, коммуникативный процесс, контекст.*

Abstract: The article examines the formation of the concept of discourse, its theoretical nature, and its major interpretations in contemporary linguistics. The relationship of discourse with language, speech, text, and the communicative process is analyzed, with particular attention to its linguistic, communicative, and social characteristics. The main theoretical approaches to discourse are summarized, and discourse is regarded as a multidimensional phenomenon intrinsically connected with context.

Keywords: *discourse, discourse theory, discourse analysis, language, speech, text, communicative process, context.*

Diskurs zamonaviy tilshunoslikda keng tadqiq qilinayotgan murakkab va ko'p qirrali tushunchalardan biri hisoblanadi. Uning shakllanishi tilni faqat grammatik va leksik birliklar tizimi sifatida emas, balki muayyan kommunikativ sharoitda faoliyat ko'rsatuvchi vosita sifatida o'rganishga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq. Shu jihatdan diskurs matnning formal tuzilishidan kengroq hodisa bo'lib, nutqiy faoliyat, kommunikativ vaziyat, muloqot ishtirokchilari va ijtimoiy-madaniy sharoitlarni ham qamrab oladi.

Diskurs nazariyasining shakllanishi uzoq davom etgan ilmiy taraqqiyot natijasi hisoblanadi. T.A. van Deyk diskurs nazariyasining tarixiy ildizlarini qadimgi ritorika va poetika bilan bog'laydi [2]. V.G. Borbotko esa zamonaviy diskurs tadqiqotlarining boshlanishini XX asrning 50-yillari bilan bog'lab, mazkur davrda bir necha gapdan tashkil topgan murakkab sintaktik birliklar va frazalararo munosabatlarni o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar yuzaga kelganini ta'kidlaydi [1: 6–9].

Diskursning lingvistik tadqiqot obyekti sifatida shakllanishida Z. Harrisning 1952-yilda chop etilgan "Discourse Analysis" tadqiqoti alohida o'rin tutadi. Mazkur yondashuv tilshunoslikda alohida gap doirasidagi tahlildan kattaroq nutqiy tuzilmalarni o'rganishga o'tishga zamin yaratdi. Natijada til birliklari o'rtasidagi munosabatlarni faqat gap ichida emas, balki o'zaro bog'langan gaplar va yaxlit nutq doirasida tadqiq etishga e'tibor kuchaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida diskurs nazariyasining rivojlanishi uning tadqiq doirasini yanada kengaytirdi. Diskursning strukturaviy xususiyatlari bilan bir qatorda uning kommunikativ, ijtimoiy va funksional jihatlari ham tadqiqot obyektiga aylandi. J. Habermas diskursni muloqot va muhokama jarayoni bilan bog'lab, nutq orqali inson va jamiyat uchun muhim bo'lgan masalalarni muhokama qilish imkoniyatiga e'tibor qaratadi [3: 87].

Diskurs tushunchasiga yagona ta'rif berish murakkabligi uning fanlararo xususiyati bilan ham belgilanadi. N. Phillips va C. Oswick diskurs tushunchasining turli ilmiy yo'nalishlarda har xil mazmunda qo'llanilishiga e'tibor qaratadi [4: 435–481]. J. Potter va M. Wetherell esa diskurs tadqiqotlarida terminologik murakkablik mavjudligini qayd etadi [5: 6]. Shuning uchun diskurs ayrim tadqiqotlarda bog'langan nutq, boshqalarida tilning real qo'llanilishi, kommunikativ faoliyat yoki ijtimoiy amaliyot sifatida talqin qilinadi.

Diskursning muhim belgilaridan biri uning kontekst bilan uzviy aloqadorligidir. T.A. van Deyk diskursni nafaqat til tuzilmalari, balki kommunikativ va ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liq holda o'rganadi [6: 3]. Bunday yondashuv diskurs mazmunini anglashda lingvistik birliklarning o'zi yetarli

emasligini, kommunikativ vaziyat va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

N. Fairclough diskursni ijtimoiy amaliyot bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuvda tilning qo'llanilishi ijtimoiy munosabatlardan ajratilgan holda emas, balki ular bilan o'zaro aloqada tahlil qilinadi [7: 3–6]. Shunga ko'ra, diskurs mavjud ijtimoiy sharoitlarni aks ettirish bilan cheklanmay, muayyan qarash va munosabatlarning shakllanishida ham ishtirok etadi.

Diskurs nazariyasining yana bir muhim jihati til, nutq, matn va diskurs tushunchalarining o'zaro munosabatini aniqlash bilan bog'liq. Ushbu tushunchalar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ular aynan bir hodisani ifodalamaydi. Til kommunikatsiyani ta'minlovchi belgilar tizimi bo'lsa, nutq ushbu tizimning muayyan vaziyatdagi voqelanishidir. Matn nutqiy faoliyatning shakllangan mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Diskurs esa matn bilan bir qatorda uning yuzaga kelish sharoiti, kommunikativ vaziyat, muloqot ishtirokchilari va ijtimoiy-madaniy omillarni ham qamrab oladi.

M.L. Makarov diskursni real nutqiy hodisa va muayyan kommunikativ sohada davom etuvchi nutqiy faoliyat bilan bog'liq holda talqin qiladi [8: 254]. Mazkur yondashuv diskursning tayyor lingvistik mahsulot emas, balki real muloqot jarayonida shakllanuvchi dinamik hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Diskursning fanlararo tabiati uning sotsiologiya, falsafa, psixologiya, antropologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlarda ham tadqiq etilishiga olib kelgan. Shu sababli diskurs tushunchasining mazmuni tadqiqotning maqsadi va metodologik yondashuviga ko'ra o'zgarishi mumkin. Biroq mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirish diskursning til birliklari bilan bir qatorda ularning qo'llanish sharoiti, kommunikativ maqsadi va ijtimoiy-madaniy omillarni ham qamrab olishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, diskursni faqat matn yoki bog'langan nutq sifatida talqin qilish uning nazariy mohiyatini to'liq ochib bermaydi. Diskurs til, nutq va matn birliklarining kommunikativ vaziyat, ijtimoiy munosabatlar hamda madaniy omillar bilan o'zaro aloqasi asosida shakllanadigan ko'p qirrali kommunikativ hodisadir. Uning mazmuni va funksional xususiyatlari muayyan kontekst doirasida namoyon bo'ladi.

Diskursning kommunikativ tabiatini yoritishda E. Benvenistning qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. U diskursni tilning amaliy faoliyatga kirishishi bilan bog'lab, tilni belgilar tizimi sifatidagi holatidan real muloqot vositasi sifatidagi faoliyatidan farqlaydi. Uning fikricha, til kommunikativ jarayonda qo'llanila boshlagan nuqtada diskurs yuzaga keladi [9: 122]. Mazkur yondashuv diskursni

tayyor va statik tuzilma sifatida emas, balki so'zlovchi, tinglovchi hamda kommunikativ vaziyat ishtirok etadigan dinamik jarayon sifatida tushunishga imkon beradi.

Fransuz diskursshunoslik an'anasida P. Serio diskurs tushunchasining semantik ko'lami keng ekanligiga e'tibor qaratib, uning sakkiz xil ma'noda qo'llanishini ajratadi. Ushbu tasnifda diskurs, birinchidan, muayyan nutq yoki nutqiy ifoda; ikkinchidan, gap chegarasidan yuqori turuvchi murakkab birlik; uchinchidan, kommunikativ vaziyat va tinglovchiga ta'sir ko'rsatuvchi nutqiy faoliyat sifatida tushuniladi. Shuningdek, diskurs dialog shakli, so'zlovchining kommunikativ mavqeyini ifodalovchi nutq, til birliklarining real muloqotdagi qo'llanilishi, muayyan ijtimoiy yoki mafkuraviy muhitga xos nutq shakli hamda matn yaratish jarayonini tavsiflovchi nazariy model sifatida ham talqin qilinadi [10]. Bunday tasnif diskurs tushunchasining faqat lingvistik birlik bilan

chegaranmasligini, uning kommunikativ, pragmatik va ijtimoiy xususiyatlarni ham birlashtirishini ko'rsatadi.

Diskursga oid mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida uni o'rganishning lingvistik, janriy va ratsionalistik yondashuvlarini farqlash mumkin. Lingvistik yondashuvda diskurs muayyan muloqot vaziyatida shakllangan va o'zaro bog'langan nutqiy birliklar majmuyi sifatida qaraladi. Bunda til birliklarining real kommunikativ jarayonda qanday qo'llanishi, gapdan yuqori birliklarning o'zaro bog'lanishi hamda nutqning vaziyat bilan munosabati asosiy o'rinni egallaydi.

Janriy yondashuvda esa diskurs muayyan ijtimoiy va madaniy muhitda shakllangan "gapirish usuli" sifatida tushuniladi. Bunday talqinda diskursning mazmuni faqat lingvistik shakllar orqali emas, balki ularni yuzaga keltirgan ijtimoiy munosabatlar, madaniy me'yorlar va kommunikativ amaliyotlar bilan bog'liq holda aniqlanadi. Shu sababli bir xil til birliklari turli diskursiv muhitlarda turlicha mazmun va kommunikativ vazifa kasb etishi mumkin.

Ratsionalistik yondashuv diskursni fikr va qarashlarni asoslash, muhokama qilish hamda o'zaro anglashuvga erishishga yo'naltirilgan kommunikativ faoliyat sifatida talqin qiladi. Ushbu yondashuvda diskursning muhim xususiyati muloqot ishtirokchilarining muayyan masala yuzasidan o'z fikrlarini bayon qilishi, asoslash imkoniyatiga ega bo'lishi va bildirilgan qarashlarning kommunikativ jarayonda muhokama qilinishidir. Bu esa diskursning axborot uzatish vositasigina emas, balki fikr almashish va ijtimoiy muloqotni tashkil etish mexanizmi ekanligini ko'rsatadi [3: 87].

Diskurs tushunchasi falsafiy nuqtayi nazardan ham o'ziga xos mazmun kasb etadi. Bu borada diskursiv va intuitiv bilim o'rtasidagi farq muhim hisoblanadi. Diskursiv bilim muayyan fikrlash bosqichlari, mantiqiy mulohaza va dalillash asosida shakllansa, intuitiv bilim bevosita idrok va ichki anglash bilan bog'lanadi. Shunday ekan, diskurs tushunchasining falsafiy talqini uning fikrlash, bilish va mazmunni shakllantirish jarayonlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Diskursning yana bir muhim belgisi uning yaratilishi bilan bir qatorda idrok etilishi va talqin qilinishi bilan bog'liqligidir. Kommunikativ jarayonda matnning mavjudligi o'z-o'zidan to'liq muloqotni ta'minlamaydi. Uning mazmuni qabul qiluvchi tomonidan muayyan vaziyat, fon bilimlari va kommunikativ maqsad asosida anglanadi. Shu sababli diskursni o'rganishda adresantning kommunikativ niyati bilan bir qatorda adresatning uni qanday qabul qilishi va talqin etishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Demak, diskurs nazariyasidagi turli yondashuvlar bir-birini inkor etishdan ko'ra, ushbu hodisaning turli tomonlarini yoritadi. Lingvistik yondashuv diskursning til va nutq bilan munosabatini, janriy yondashuv uning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini, ratsionalistik yondashuv esa muloqot va fikr almashish jarayonidagi funksiyasini ochib beradi. Bu esa diskursni til birliklari, kommunikativ vaziyat, so'zlovchi va tinglovchi munosabati hamda ijtimoiy-madaniy omillar birligida shakllanuvchi murakkab hodisa sifatida baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Борботько В.Г. Семантико-когнитивные модели и механизмы порождения речевых высказываний. – Волгоград: Перемена, 2007. – С. 6–9.
2. Van Dijk T.A. Structures of Discourse and Structures of Power // Anderson J.A. (ed.). *Communication Yearbook 12*. – Newbury Park, CA: Sage, 1989. – P. 18–59.
3. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. – P. 87.
4. Phillips N., Oswick C. Organizational Discourse: Domains, Debates, and Directions // *The Academy of Management Annals*. – 2012. – Vol. 6, No. 1. – P. 435–481.
5. Potter J., Wetherell M. *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. – London: Sage Publications, 1987. – P. 6.
6. Van Dijk T.A. *Discourse as Structure and Process*. – London: Sage, 1997. – P. 3.

7. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. – London: Longman, 1995. – P. 3–6.
8. Макаров М.Л. *Основы теории дискурса*. – Москва: Гнозис, 2003. – С. 254.
9. Benveniste É. *Problèmes de linguistique générale*. – Paris: Gallimard, 1966. – P. 122.